

BS"D

Siyum Mesechet Pesachim

Shabbat Balak 5785

R. Mois Navon

Eliran Yeger

Thank you for joining me to complete mesechet Pesachim in the memory, honor and elevation of Eliran Yeger, HYD, who fell in battle defending the People of Israel in the Land of Israel. Eliran volunteered for reserve service as an Engineering corps soldier in the Iron Swords War immediately after October 7, 2023 (despite being eligible for an exemption). He fought bravely and fell in a battle with Hamas in southern Gaza on January 25, 2024.

Eliran grew up in Moshav Tal Shazar. He had a BSc from TAU, an MSc from Technion and worked as an engineer at Applied Materials Israel. Eliran left behind a legacy of excellence, friendship, sportsmanship, and dedication to every task, whether personal or professional. He was a model family man, a partner to his wife Raaya, and a father to Eitan and Gili, and an athlete who even completed an Ironman.

He was 36 years old.

Introduction¹

Before we get to the last Mishna of our Mesechet, let's begin with a number of seemingly trivial questions:

- What was in the Hillel Sandwich?
- What mitzvah do we fulfill by eating the Hillel Sandwich?
- When was the Hillel Sandwich eaten?
- Why do we eat the Hillel Sandwich?

¹ I wish to acknowledge Maier Becker's invaluable critique to improve this work.

Sandwich Gemara

To answer these questions, we turn to the Gemara (Pes. 115a) that discusses the sandwich as part of its inquiry as to whether foods (or mitzvot) nullify each other when eaten (or performed together). [The Hebrew sources are followed by an English summary]:

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קטו עמוד א

אמר רבינא: אמר לי רב משרשיא בריה דרב נתן, הכי אמר הלל [האמורא] משמיה דגמרא: לא ניכרוך איניש מצה ומרור בהדי הדדי וניכול, משום דסבירא לן: מצה בזמן הזה דאורייתא, ומרור דרבנן, ואתי מרור דרבנן ומבטיל ליה למצה דאורייתא - ואפילו למאן דאמר מצות אין מבטלות זו את זו - הני מילי דאורייתא בדאורייתא, או דרבנן בדרבנן, אבל דאורייתא ודרבנן - אתי דרבנן ומבטיל ליה לדאורייתא. מאן תנא דשמעת ליה מצות אין מבטלות זו את זו? הלל [הזקן] היא. דתניא: אמרו עליו על הלל שהיה כורכן בבת אחת ואוכלן, שנאמר "על מצות ומררים יאכלהו".

רש"י מסכת פסחים דף קטו עמוד א

שהיה כורכן בבת אחת - פסח מצה ומרור.

רשב"ם מסכת פסחים דף קטו עמוד א

כורכן בבת אחת. פסח מצה ומרור כורכן בכרך אחד כמו כורכו בגמי (עירובין קג ב):

רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ח

(ו) ... ואחר כך כורך מצה ומרור כאחד ... (ז) ... ואוכל מגופו של פסח ...

אמר רבי יוחנן: חולקין עליו חביריו על הלל. דתניא: יכול יהא כורכן בבת אחת ואוכלן כדרך שהלל אוכלן - תלמוד לומר על מצות ומררים יאכלהו - אפילו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו. מתקיף לה רב אשי: אי הכי, מאי אפילו? אלא אמר רב אשי: האי תנא הכי קתני: יכול לא יצא בהו ידי חובתו אלא אם כן כורכן בבת אחת ואוכלן, כדרך שהלל אוכלן - תלמוד לומר על מצות ומררים יאכלהו - אפילו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו. השתא דלא איתמר הלכתא לא כהלל ולא כרבנן - מברך על אכילת מצה ואכיל, והדר מברך על אכילת מרור ואכיל, והדר אכיל מצה וחסא בהדי הדדי בלא ברכה, זכר למקדש כהלל.

The Gemara raises four points pertinent to our discussion:

- (1) All agree that d'rabanen foods nullify d'orayta foods.
- (2) There is a dispute whether two+ d'orayta foods nullify each other; similarly, if two+ d'rabanen foods nullify each other.
 - o Hillel HaZaken (110 BCE–10 CE), who lived during the Second Temple period when korbanot were actively offered (516 BCE–70 CE), holds that they **do not** nullify one another – as understood from his practice of eating

them together in a sandwich: Pesach, matzah, and maror (according to Rashi/Rashbam); or matzah and maror (according to the Rambam).²

- The Rabbis, on the other hand, hold that they **do** nullify each other (as they learn from the verse “and matzot with maror they will eat it” (Ex. 12:8) – the “it” being superfluous as the Pesah is referred to at the beginning of the verse (i.e., “the meat”). Accordingly, they learn that the “it” teaches that each item (Pesah, matzah, maror) is eaten separately (see Rashbam).

(3) The Gemara concludes that in practice, today, we satisfy both opinions: eat each alone for the Rabbis, eat altogether for Hillel.

(4) But this “eating altogether for Hillel” is a bit complicated.³ Since today there is no Pesah, the maror is d’rabanan, yet the matzah is d’orayta – as per Rava (Pes. 120a) who teaches that maror is d’orayta only when eaten with the Pesah, whereas the matzah is d’orayta on its own:

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קכ עמוד א

אמר רבא : מצה בזמן הזה דאורייתא ומרור דרבנן . - ומאי שנא מרור דכתיב על מצות ומררים בזמן דאיכא פסח - יש מרור , ובזמן דליכא פסח - ליכא מרור . מצה נמי הא כתיב על מצות ומררים ! - מצה מיהדר הדר ביה קרא בערב תאכלו מצת .

So, according to point (1) even Hillel would not allow eating matzah and maror together. However, while Hillel would agree that the matzah (which is d’orayta) must be eaten alone, the maror (which is d’rabanan), he would argue, should be eaten as it was in Temple times (according to his view) **with** the matzah – there being a value in performing the mitzvah as it was done during Temple times.⁴

That said, the Ran explains that there is a problem in doing so:

² There is a minority opinion (Devash Tamar) that says the Rambam held like the Rabbis and “korech” here doesn’t mean a sandwich like Hillel, but rather that all three be eaten close together in time.

³ For additional insights beyond what is explained here, see R. Rimon, [Korech](#); Artscroll Pes. 115a n.21.

⁴ Note: Though Hillel lived prior to the Hurban, this formulation considers how his halachic view would apply in post-Temple practice, based on the logic of his position (as found in Gem. Pes. 115a, “Ravina”).

חדושי הר"ן מסכת פסחים דף קטו עמוד א

והשתא דלא אתמר הלכתא לא כהלל ולא כרבנן, כלו' דאי אתמר הילכתא כרבנן הוה אכיל כל חד וחד לחודיה ובהכי סגי, ואי אתמר הלכתא כהלל ודאי ה"ל למיכל מצה לחודה כי היכי דלא תבטיל במרור דרבנן, מיהו בתר הכי הוה כריך מצה ומרור דליכא למימר דמצה דרשות מבטל למרור דרבנן, דלאו רשות גרידא היא דמיבעי לן למעבד זכר למקדש, אבל השתא לא יכלינן למעבד הכי דלמא ק"ל כרבנן וכיון שכבר אכל מצה לחודה כי כריך לה בהדי מרור בתר הכי ה"ל רשות גמור וכי היכי דמצות דרבנן מבטלה לדאורייתא ה"נ רשות גמור מבטל ליה לדרבנן הילכך משום ספקא דתרוייהו אכיל ברישא מצה לחודה והדר אכיל מרור לחודיה והדר כריך להו לתרוייהו זכר למקדש כהלל.

In a nutshell, just as point (1) taught that d'rabanān nullifies d'orayta, so too a completely reshut (discretionary) act (e.g., eating matzah not for the sake of *achilat matzah*) nullifies d'rabanān (e.g., *achilat maror*). Accordingly, we eat the maror alone (to fulfill the d'rabanān mitzvah) and only afterwards eat the two together, as per Hillel, not to fulfill the mitzvah of eating the sandwich in any way, but only as a *remembrance of the Temple itself*.⁵

Based on all this we have an answer – though not unequivocal – to our question as to what was in Hillel's sandwich: Pesach, matzah, and maror (according to Rashi/Rashbam); or matzah and maror (according to the Rambam). In addition, we have an answer to what we fulfill in eating his sandwich today: *zecher l'mikdash* (not *zecher l'korech*). Though even here, it should be noted, there are opinions that hold we do fulfill the Hillel sandwich (as will be explained further herein).

Hagigah v Pesah

And that leaves us to answer the question of when do we eat the sandwich, for which we turn to the last Mishna in Mesechet Pesachim:

⁵ Note: the Ran considers that, if one eats maror with matzah to *reenact* the Temple-era practice, the matzah is not purely (*greida*) reshut but is considered “like d'rabanān” and thus does not nullify the maror. This is what Tosafot (Pes. 115a, s.v. *ella*) indeed maintain. The Ran, however, explains that such would be true if we were sure that Hillel is right. But since we are not sure and it could be the Rabbis are right, so the mitzvah of *achilat matzah* was done alone (as required by point [1]), and thus the later eating of matzah is considered “purely reshut” and *would* so nullify the d'rabanān maror. Accordingly, he concludes, as above, that there is no *performance* (l'mevad) like in Temple times, but a pure *remembrance of the Temple itself*.

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קכא עמוד א

משנה. בירך ברכת הפסח - פטר את של זבח [חגיגה – רש"י], בירך את של זבח - לא פטר את של פסח, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר: לא זו פוטרת זו, ולא זו פוטרת זו.⁶

The Mishna presents the possibility that the blessing over *achilat haPesah* can exempt the need for saying a blessing over the Hagigah (Rashi/Rashbam). That is, after saying the blessing on the Pesah and eating it, one can then eat the Hagigah without making a specific blessing on it. This raises an interesting question, brought by R. Yechezkel Landua (aka Noda BeYehuda, Poland/Prague 1713-1793) in his commentary on the Gemara, Tzlach (Tziyun Lenefesh Chayah):

צל"ח מסכת פסחים דף קכא עמוד א

משנה בירך ברכת הפסח פטר את הזבח וכו'. אף ששנינו לעיל אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, וקיימ"ל כשמואל ור' יוחנן לעיל דף קי"ט ע"ב שאפי' באותו חבורה אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, שהטעם הוא שיהיה טעם בשר הפסח נשאר בפיו, וכמבואר ברמב"ם פ"ח מהלכות חמץ ומצה הלכה ט', ואם כן אסור לאכול החגיגה אחר הפסח, ואין שייכות לברכת הפסח שתפטר את החגיגה!?! ...

That is, upon bringing the well-known Gemara (Pes. 119b), "*ain maftirin achar haPesah afikomen*"⁷ – that we are not to eat anything after the Pesah in order that we end the meal with the taste of the Pesah in our mouths – he asks: How can the Mishna suggest that the Hagigah can be eaten after the Pesah (as implied by allowing the blessing of the Pesah to exempt the blessing to eat the Hagigah that would follow)?!

He answers, quite simply, that the Pesah was eaten at **both** the beginning and the end of the seder:

צל"ח מסכת פסחים דף קכא עמוד א

... אבל הא טעותא היא, דהא דאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, היינו אחר גמר אכילת כזית האחרון של פסח אסור לטעום אחריו כלום כדי שישאר טעם הפסח בפיו, אבל כשהתחיל לאכול הפסח ועוד יש לפניו מן הפסח, יכול לאכול באמצע אכילת הפסח כל מה דבעי, וכן מפורש ברמב"ם שם שהתחיל בהלכה ז' שמברך על אכילת הזבח ואוכל מבשר חגיגה ושוב מברך על הפסח ואוכל מגופו של פסח וכו', וכתב אח"כ בהלכה טי"ת ואח"כ נמשך בסעודה ואוכל כל מה שהוא רוצה לאכול

⁶ Rambam (Hil. Hametz 8:7), Magid Mishneh (Hil. Hametz 8:6), R. Ovadya MiBartenura (Pes. 10:8) accord with R. Akiva.

⁷ Which is halacha le'maaseh (Tur OH 477; Shulchan Aruch OH 477:1).

וכו' ובאחרונה אוכל מבשר הפסח אפילו כזית ואינו טועם אחריו. הרי שבאמצע אכילת הפסח יכול לאכול כל מה שירצה. ...

He bases himself on the Rambam who outlines the procedures for the Seder as follows:

רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ח

הלכה ו - ואחר כך מברך על נטילת ידים ונוטל ידיו שניה שהרי הסיח דעתו בשעת קריאת ההגדה, ולוקח שני ריקיקין חולק אחד מהן ומניח פרוס לתוך שלם ומברך המוציא לחם מן הארץ, ומפני מה אינו מברך על שתי ככרות כשאר ימים טובים משום שנאמר +דברים ט"ז+ לחם עוני מה דרכו של עני בפרוסה אף כאן בפרוסה. **ואחר כך כורך מצה ומרור כאחד** ומטבל בחרוסת ומברך ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת מצות ומרורים ואוכלן, ואם אכל מצה בפני עצמה ומרור בפני עצמו מברך על זה בפני עצמו ועל זה בפני עצמו. +/השגת הראב"ד/ ואחר כך לוקח מצה ומרור ומטבל כאחד. א"א זהו כהלל /פסחים/ (קטו), ומ"מ זה הסדר לא דייק. +

הלכה ז - ואחר כך מברך ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת הזבח ואוכל מבשר חגיגת ארבעה עשר תחלה, ומברך ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת הפסח **ואוכל מגופו של פסח**, ולא ברכת הפסח פוטרת של זבח ולא של זבח פוטרת של פסח.

הלכה ח - בזמן הזה שאין שם קרבן אחר שמברך המוציא לחם חוזר ומברך על אכילת מצה, ומטבל מצה בחרוסת ואוכל, וחוזר ומברך על אכילת מרור ומטבל מרור בחרוסת ואוכל, ולא ישהה אותו בחרוסת שמא יבטל טעמו, וזו מצוה מדברי סופרים, וחוזר **וכורך מצה ומרור ומטבל בחרוסת ואוכל בלא ברכה זכר למקדש**. +/השגת הראב"ד/ חוזר ומברך על אכילת מצה ומטבל בחרוסת. א"א זה הבל. +

הלכה ט - ואחר כך נמשך בסעודה ואוכל כל מה שהוא רוצה לאכול ושותה כל מה שהוא רוצה לשתות, **ובאחרונה אוכל מבשר הפסח** אפילו כזית ואינו טועם אחריו כלל, ובזמן הזה אוכל כזית מצה ואינו טועם אחריה כלום, כדי שיהיה הפסק סעודתו וטעם בשר הפסח או המצה בפיו שאכילתו היא המצוה.

To summarize, the Rambam begins by explaining the procedure done in Temple times: first, one wraps (*korech*) the matzah and maror to fulfill the mitzvah of *achilat* matzah and the mitzvah of *achilat* maror (8:6); second, one eats the Hagigah to fulfill its mitzvah (8:7); third, one eats the Pesah to fulfill the mitzvah of *achilat* Pesah (8:7). When there is no Temple (and no Pesah), he explains: one eats the matzah alone, the maror alone, and wraps (*korech*) the matzah and maror to be eaten in commemoration of the Temple (8:8). All this, it should be noted, accords with the Gemara as we explained in point (4) above. Finally, the Rambam states explicitly (8:9) that the Pesah is eaten again at the end of the meal to fulfill the demand of afikomen (an act symbolized today by eating matzah).

Similarly, R. Moshe Chalawah (Barcelona, 1290-1370) explains that in Temple times the Pesah was eaten both at the beginning and end of the seder meal:

מהר"ם חלאוה מסכת פסחים דף קיט עמוד ב

אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. שמעינן מינה דהפסח נאכל באחרונה דהא אין מפטירין אחריו אפיקומן. ובמתני' דלעיל משמע דנאכל בראשונה דקתני הביאו לפניו מצה חזרת וחרוסת ובמקדש היו מביאין לפניו גופו של פסח. ועוד דקתני הכא בירך ברכת הפסח פטר את של זבח. ועל כרחין בדאכל מן הפסח היא שנויה דפטר את של זבח דמי איכא מאן דאמר דאם בירך על הזבח לאכול את הפסח יצא והא לאו פסח הוא כלל אלא פשי' כדאמרן. הלכך מסתברא דאף בזמן שבהמ"ק קיים היו עושין כל סדר הפסח אכילת מצה ומרור ופסח קודם סעוד' וכסדרא דרישא דמתני', והיו מניחין מן הפסח כזית לכל אחד ואחד לאחר סעודה כדי שיהא נאכל לאחר השובע וכמו שאנו עושין במצה זכר לפסח. ואפשר דמתניתין דהביאו לפניו באוכלין מועטין הוא דאין שם חגיגה אלא פסח לבד. אבל כל שיש שם חגיגה הפסח כולו נאכל באחרונה ומצה אחרונה לבד היא זכר לפסח אבל ראשונה חובה בפני עצמה היא משום בערב תאכלו מצות.

Maharam Chalawah ends, however, by floating the possibility that eating the Pesah at both beginning and end was only necessary if no Hagigah was available – for if there was Hagigah meat available, then the Pesah was eaten only at the end. But if so, how then would he explain Hillel's sandwich that, according to most, contained the Pesah, and even according to the Rambam, was eaten *with* the Pesah?⁸ Perhaps he would hold like those who answer the Tzlach's question differently than he,⁹ maintaining that indeed the Pesah is eaten only once at the end – and with it, the Hillel sandwich.

Al hasova

And eating the Hillel sandwich with the Pesah at the end would seem to be the simplest way to satisfy the requirement to eat the korban Pesah “*al hasova*” (satiated). For, if the *achilat* Pesah mitzvah is fulfilled at the end of the meal, then clearly one will fulfill this

⁸ See, e.g., Hok Yaakov (475:13).

⁹ See the discussion in *Otzar Mefarshei HaTalmud* (pp. 849-850, nn. 5-17), which clearly demonstrates that the majority opinion is like that of the Tzlach, nevertheless does bring a number of positions to uphold the idea that the Pesah is eaten only once at the end: (1) If one *mistakenly* said the blessing for the Pesah on the Hagigah, he is to go back and say the blessing on the Hagigah (n. 6); (2) The blessing on the Pesah would cover the eating of the Hagigah (n. 14); (3) If one ate the Hagigah without a blessing, and then he said the blessing on the Pesah and ate it, he then says the blessing on the Hagigah retroactively (n. 15).

demand.¹⁰ But what about the opinions that hold the mitzvah of *achilat haPesah* is fulfilled at the beginning, before the meal? How is “*al hasova*” fulfilled? The answer is that we eat the Hagigah meat first.¹¹ Indeed, the Gemara (Pes. 70a) states that this is precisely the reason we eat the Hagigah:

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף ע עמוד א

כדתניא: חגיגה הבאה עם הפסח נאכלת תחילה, כדי שיהא פסח נאכל על השבע.

The *al hasova* requirement, then, does not influence the timing of when the Hillel sandwich and Pesah are to be eaten. For, whether they are eaten at the beginning of the meal or its end, the Hagigah provides for the Pesah to be eaten *al hasova*.¹²

Sandwich Answers

Based on this discussion, let us now review the answers to our questions.

What was in the Hillel Sandwich?

In Temple times it consisted of Pesah, Matzah and Maror (acc. to Rashi/Rashbam and others); or only Matzah and Maror (acc. to Rambam¹³). In non-Temple times all agree it consists of only Matzah and Maror.

¹⁰ As many Rishonim indeed maintain (see Shevet Halevi 9:121:3).

¹¹ Such is the position of the Shavet Halevi (9:121:3) who writes that, indeed, the Hagigah was eaten first, at the beginning of the meal, to allow the Pesah to be eaten *al hasova*.

¹² R. Masoud Chai Rokeach (*Maaseh Rokeach*, Hil. Hametz 8:6) asks why the Rambam writes that, after fulfilling *achilat matzah* and *achilat maror*, we are to eat the Hagigah, and only afterward eat the Pesah. It would seem, he argues, that we should eat the Pesah first which is to be eaten with the matzah and maror or eat the three together after the Hagigah. Perhaps we could answer that the Hagigah precedes the Pesah to fulfill the *al hasova* requirement, and the eating of the matzah and maror precedes the Hagigah because they are d'orayta and constitute a fixed obligation as opposed to the Hagigah. And while it might be best to do the Pesah, Matzah and Maror all at once, the slight interruption caused by the Hagigah does not undermine their being eaten together. See *Avraham Yagel* (Hil. Hametz 8:6) for another answer.

¹³ Note: while Rambam's position is novel, *Even Yisrael* (Hil. Hametz 8:6) explains that it finds strong support in the Yerushalmi. In addition, the wording of R. Channanel (Pes 115a) implies his position. See also *Avraham Yagel* (Hil. Hametz 8:6); Hok Yaakov (475:13).

Yet, whether the Hillel sandwich was simply matzah and maror (as per Rambam) or matzah, maror and Pesah (as per the majority opinion)¹⁴ – the general consensus is that Hillel demanded the eating of the three at the same time. This is the upshot of the Gemara, that brings the two verses that end “they will eat it” (יאכלוהו).¹⁵ That is, the verse in Num. 9:11 states “with matzot and maror they will eat it” – the “it” being the Pesah. And Ex. 12:8 states, “and matzot with maror they will eat it” – the “it” being the Pesah. So explains R. Jacob Reischer (1670-1733, Prague/Germany) in his *Hok Yaakov* (475:13):

חק יעקב סימן תעה ס"ק יג

כהלל. ... הרמב"ם פרק ח' מהלכות חמץ [הלכה ו - ז] כתב דאף בזמן שבית המקדש היה קיים לא היו כורכין הפסח עם המצה ומרור, רק אחר כך הפסח, ומסתברא כוותיה כלשון המקרא פרשת בהעלותך [במדבר ט, יא] על מצות ומרורים יאכלוהו, דהפירוש שעל המצה ומרורים יאכלוהו הפסח, וכן משמעות הסוגיא שבש"ס [פסחים קטו, א] דרק על המצה ומרור קאמר שאכלו ביחד. ...

Similarly, R. Moshe DiBotton (Salonica 1545-1588) in his *Lechem Mishna* (Hil. Hametz 8:6):

לחם משנה הלכות חמץ ומצה פרק ח הלכה ו

הא הלל משמע בגמ' (דף קט"ו) דהיה כורך הפסח והמצה והמרור יחד משום דהיה מדקדק הכתוב שאמר על מצות ומרורים יאכלוהו. ...

What do we fulfill today in eating the Hillel Sandwich?

As the Ran explained (above), there is no mitzvah obligation fulfilled in eating the sandwich today, nor are we enacting the way Hillel ate it, at least not in any performative sense. The Bach (OH 475, 6) calls it a “*zecher b'alma*” (a commemoration):

ב"ח אורח חיים סימן תעה

ומה שכתב ואח"כ נוטל מצה שלישית וכו'. שם אסיקנא דהדר אכיל מצה וחסא בהדדי בלא ברכה זכר למקדש כהלל ופירש רבינו דהיינו הזכר לפי שבזמן שבית המקדש היה קיים היה כורך פסח ומצה ומרור ביחד ואוכל ועכשיו שאין בית המקדש קיים ואין פסח נמצא שלא קיים המצוה ואינו עושה כי אם זכר בעלמא:

¹⁴ Rashi, Rashbam, Rosh 10:34, Tur (OH 475), Tosfot (Pes. 120a, s.v., *beachrona*), Lechem Mishna (Hil. Hametz 8:6), Raavad acc. to Lechem Mishna (ibid.), et al.

¹⁵ Note: it is according to the Rashbam that the two verses are brought, the Exodus one allowing for the Rabbis reading. Nevertheless, the upshot is the same, the “it” is interpreted by Hillel to mean eat it, the Pesah, with the matzah and maror, while the Rabbis interpret “it” to mean eat the Pesah and each item separately.

So too R. Soloveitchik (*Harerei Kedem* II:93) explains that the sandwich is not even the fulfillment of the commandment of maror (as explained in point [4]), but only a remembrance of the Temple practice, an independent display of the loss, as in “there is none to seek Zion” (paraphrased in R. Rimon, [Korech](#), n. 6).

That said, R. Rimon explains that “if, according to Hillel, one does not fulfill the mitzvah of eating maror by itself, the eating of the korekh fulfills the rabbinic decree of maror.” And there are opinions that hold we do, in fact, fulfill the Hillel sandwich, rabbinically (Vilna Gaon, *Bei’ur ha-Gra* 475:1; s.v. *u-mi’she’beirekeh*; Peri Chadash, *ibid.*, s.v. *ve-kehorekhab*, et al.).

Accordingly, while most understand that the sandwich serves as a pure commemoration of what we have lost – a *zecher l’mikdash* – similar to, but in an even more generalized (*b’alma*) way than, the many other practices we observe to keep the flame of longing for the Temple alive, others do see this as *zecher l’korech*, similar to the many other commemorative commandments.¹⁶

When was the Hillel Sandwich eaten?

Given that the Talmudic discussion of Hillel’s sandwich comes in the context of eating the matzah and maror, at the end of the Maggid and beginning of the Seder meal, the majority opinion is that Hillel’s sandwich was eaten at this point in the Seder – as it is indeed found in our Haggadah. That said, for the opinions that maintain that the Pesah was eaten *only* at the very end, so too the sandwich, which must be eaten with the Pesah, would be eaten at the end. Thus writes Tosafot (Pes. 120a, s.v., *beachrona*):

תוספות מסכת פסחים דף קכ עמוד א"ה באחרונה אין
באחרונה אין בראשונה לא - ... צ"ל להלל שהיה כורך מצה ופסח בסוף הסעודה ...

¹⁶ Among the reminders: we wave the lulav all seven days of Sukkot in remembrance of the practice done in the Mikdash (Mishna Sukkah 41a), we encircle the bima in the synagogue as they once circled the altar in the Temple (Rambam, Hil. Lulav 7:23), we eat an egg to commemorate the Hagigah sacrifice, and we eat the afikoman in remembrance of the Pesah sacrifice.

Now, whether the sandwich was eaten at the beginning of the meal or at the end, it is not entirely clear what the procedures would be. While the Rambam gave us a clear procedure to follow (delineated above), I have not found any sources that delineate the procedures according to the alternative opinions. Assuming that one cannot fulfill the Seder eating obligations without eating the three items together as a sandwich,¹⁷ I offer the following possibilities:

If we eat the sandwich at the beginning of the meal:

Option 1: Say hamotzi on Matza and eat it, say the bracha on the Hagigah and eat it, say the bracha on the sandwich (al achilat matza u'maror v'haPesah), eat the sandwich, eat the meal, and at its end, eat a kazayit of pesah.

The benefit here is that you eat the Hagigah first and thus fulfill the “al hasova” requirement for eating the Pesah. The problem is that you ate Matzah without saying the blessing for achilat Matzah. In addition, you delayed the Pesah which is the primary mitzvah of the meal. This latter issue is not insuperable, as the Shevet Halevi (9:121:3) explained it is specifically to fulfill “al hasova”. To address the former issue, we could do the following:

Option 2: Say hamotzi and achilat Matzah on the Matzah (having the intention to fulfill the actual mitzvah with the sandwich)¹⁸ and eat it, say the bracha on the Hagigah and eat it, say the bracha on the sandwich (al achilat matza u'maror v'haPesah),¹⁹ eat the sandwich, eat the meal, and at its end, eat a kazayit of pesah.

¹⁷ For a discussion of the various opinions on this, see R. Rimon, [Korekh](#).

¹⁸ Such intention is described explicitly by Rashi (Pes. 119b, s.v., *ain mafirin*).

¹⁹ Alternatively, the blessing could be “al achilat marror v'haPesah.” Nevertheless, it seems to me that the blessing on the sandwich should include all three elements as we are fulfilling, according to Hillel, the verse “u'matzot al morrim yochluhu” (Ex 12:8). And even if we already said the blessing on the matzah alone, this can be justified as there is a separate verse – “in the evening you shall eat matzot” (Ex. 12:18) – that commands eating matzah in and of itself. And though the Gem (Pes. 120a) employs this matzah verse (Ex. 12:18) to learn that matzah is obligatory even when there is no Pesah, nonetheless, there is room to view the commandment on matzah as distinct and allow for a separate blessing (see Artscroll Pes. 120a, n.15).

The problems here are: saying achilat Matzah without the intent to fulfill the mitzvah, saying the achilat Matza blessing twice, and eating the Hagigah first. The Lechem Mishna (Hil. Hametz 8:6) provides a solution for all this, which he believes would be the position of the Raavad as well:

Option 3: Say hamotzi, say the bracha on the sandwich (al achilat matza u'maror v'haPesah), eat the sandwich, say the bracha on the Hagigah and eat it,²⁰ eat the meal, and at its end, eat a kazayit of pesah.

If we eat the sandwich at the end of the meal:

Say hamotzi and achilat Matza on the Matza (having the intention to fulfill the actual mitzvah with the sandwich)²¹ and eat it, say the bracha on the Hagigah and eat it, eat the meal, and at its end, say the bracha on the sandwich (al achilat matza u'maror v'haPesah),²² eat a kazayit of pesah.

Symbolism of a Sandwich

Having understood the technical details of the Hillel sandwich there remains the all-important: Why? That is, beyond the reason given above that it is a commemoration of the Temple, why do we eat these three together? What is it about these items, *together*, that is so important?²³

²⁰ In this case, the al hasova is fulfilled by eating the Pesah as the afikomen (as per Kol Bo quoted in Shevet Halevi 9:121:3). Alternatively, this method is good according to the Yerushalmi, et al (see ibid.) as the al hasova demand is to ensure that one doesn't come to break the bones of the Pesah in his haste to satisfy his hunger, and this will not be of concern as long as the Hagigah meat is before him.

²¹ See fn. 18.

²² See fn. 19.

²³ Even today, when we only have matzah and maror, it is critical to represent all three – and thus R. Moshe Yehuda Katz (*Vayaged Moshe*, Pesah 26:7) explains that all three elements of the Temple sandwich are represented in that we eat the (1) maror with a piece of (2) matzah on top (representing matzah itself) and a piece of (3) matzah on the bottom – symbolizing the Pesah (just as the matzah is used at the end of the meal to symbolize the afikoman).

To begin, we know that each one alone is a quintessential symbol of the Pesach story – as Rabban Gamliel said: Whoever did not say these three things on Pesach has not fulfilled his obligation. And these are they: Pesach, matza, and maror (Pes. 116a-b):

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קטז עמוד א-ב

משנה. רבן גמליאל היה אומר: כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו. ואלו הן: פסח, מצה, ומרור.

The reason these three are so critical to the Seder experience is explained in the continuation of the Gemara:

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קטז עמוד ב

פסח - על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים, [שנאמר ואמרתם זבח פסח הוא לה' אשר פסח וגו'], **מצה** - על שום שנאלו אבותינו ממצרים, [שנאמר ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים וגו'], **מרור** - על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים, שנאמר [וימררו את חייהם וגו'].

The Hagaddah brings the quotes in full:

הגדה של פסח

פסח שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית המקדש היה קיים, על שום מה? על שום שפסח הקדוש ברנך הוא על בתי אבותינו במצרים, שנאמר: ואמרתם זבח פסח הוא ליי, אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים, ואת בתינו הציל, ויקד העם וישתחוו. **מצה** זו שאנו אוכלים, על שום מה? על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים, הקדוש ברנך הוא, וגאלם, שנאמר: ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגת מצות, כי לא חמץ, כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה, וגם צדה לא עשו להם. **מרור** זה שאנו אוכלים, על שום מה? על שום שמררו המצרים את חיי אבותינו במצרים, שנאמר: וימררו את חייהם בעבדה קשה, בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה את כל עבדתם אשר עבדו בהם בפרך.

The Pesach is the symbol of divine redemption, recalling that “God *pasah* (passed over) the houses of our ancestors in Egypt, to save us as he killed the Egyptians.” The matzah, too, is the symbol of divine redemption as “it recalls the dough of our ancestors, which did not have time to rise before God redeemed us.” Yet, while both celebrate physical redemption, there is a difference. The Pesach is about God distinguishing us from the Egyptians, giving us life where they had death. Not merely physically, but spiritually. R. S. R. Hirsch explains, the word for sacrifice is “korban,” rooted in the word “*karev*,” to come close to God (Lev. 1:2). Thus, the verse used to describe the reason for the Pesach states that we “bow in subservience” (Ex. 12:27) – we are completely given over to serve God. We are

saved, not only physically, but spiritually – for in this closeness to God, and only in this closeness to God, are our lives given purpose. In contrast, the matzah is about being saved, passively; we were rushed out in a process we had little to do with. Perhaps that is why matzah is called “*lechem oni*,” the bread of poverty (Deut. 16:3), for we were saved as poor people, helpless.²⁴ And finally, there is the maror, symbol of slavery, as “it recalls the bitterness that the Egyptians imposed on the lives of our ancestors in Egypt. ... *befarech* (purposelessly).”

Taking them together can be seen as conveying the idea of reality as a dialectical triad: **thesis**, **antithesis**, and **synthesis**. The thesis – *we are meant to be free* – is symbolized by the matzah. The antithesis – *we are slaves*, trapped in a bitter world devoid of meaning – is represented by the maror. Freedom without purpose is simply slavery by other means. And thus, emerges the synthesis, symbolized in the korban Pesah – *we are to be free*, but true freedom comes only through the recognition that the world is meaningful – and that meaning comes only in the closeness (*karev*) to a Creator who calls upon us to fulfill creation.²⁵

Siyum

We conclude the learning of the mesechet with its final words:

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קכא עמוד ב

רבי שמלאי איקלע לפדיון הבן, בעו מיניה: פשיטא, על פדיון הבן - אשר קדשנו במצותיו וצונו על פדיון הבן - אבי הבן מברך. ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה - כהן מברך או אבי הבן מברך? כהן מברך - דקמטי הנאה לידיה, או אבי הבן מברך - דקא עביד מצוה? לא הוה בידיה: אתא שאיל ביה מדרשא, אמרו ליה: אבי הבן מברך שנים, והלכתא: אבי הבן מברך שנים.

R. Simlai was present at a Redemption of the Firstborn, and was asked: It is obvious that for the redemption of the firstborn it is the father who must recite the [pidion haben] blessing, ‘who hast sanctified us with Thy commandments and hast given us command concerning the redemption of the first born.’ But as for the [shehechyanu] blessing, ‘Blessed . . . who hast kept us alive and preserved us and

²⁴ As Rashi understands the verse, “In our lowliness He remembered us ...” (Ps. 136:23).

²⁵ For other approaches to the meaning of the sandwich, see, e.g., Rabbi Benzion Uziel, Mikhmanei Uziel in M. Angel, The Sephardic Passover Haggadah, p.51; The Jonathan Sacks Haggada, p. 100-103.

enabled us to reach this season,' does the Cohen recite it or the child's father? Does the Cohen recite the blessing, since the benefit redounds to him; or does the child's father recite it, since it is he who fulfills the mitzvah? [R. Simlai] could not answer it, so he went and asked it at the Beit midrash. They told him: 'The child's father recites both blessings. And the halacha is that the child's father recites both blessings.

The Gemara ends with a question about one person saying two blessings in a similar fashion, explains the Rashbam, to the Mishna's question regarding the Baal HaSeder saying two blessings, one over the Pesah and one over the Hagigah. While this is certainly true, one cannot help but notice that we end mesechet Pesachim – a tractate centered on the celebration of our redemption as a people – with a discussion about the redemption of the firstborn. This act symbolizes the transfer of priestly obligations from the individual to the Kohen, a transfer instituted as a result of our collective failure (Rashi Num. 3:12) to maintain faith and patience (Ex. 32:1). Faith—that there is a purpose to our existence, that we are the chosen people, the people of the Book, destined to lead the world toward its harmonious fulfillment. Patience—that this will take time; but that just as surely as Moshe came down from the mountain with the Ten Commandments, so too will the Mashiach come to reveal the truth to the world. BBY.

הדרן עלך "ערבי פסחים" וסליקא לה מסכת פסחים.